

भटक्या - विमुक्तांची आत्मकथने

डॉ. आर. के. शानेदिवान

प्राचार्य,

श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

r.k.shanediwan@gmail.com

Mob.: 9960995853

सारांश

भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनांनी या समाजाचे वास्तव जगासमोर आणले आहे. स्वतःच आखलेल्या वेदनादायी चौकटीत राहणारा हा समाज मोठ्या समूदायाच्या दृष्टीने सर्वार्थाने अनभिज्ञ होता. या आत्मकथनांनी किमान स्वरूपात या समाजाचे दुःख, वेदना जगासमोर आली. या पुढील काळात या समाजातील तरुण पिढीने शिक्षणाचा वसा खांद्यावर घेऊन आपल्या समाजबांधवांच्या उन्नती व उत्कर्षासाठी प्रयत्न करावयास हवा. पण त्याचबरोबर प्रस्थापित समाज, सरकार, बुद्धिवादी, विचारवंत यांनीही केवळ सहानुभूती व अनुकंपेने भटक्या विमुक्तांकडे न पाहता त्यांचा सर्वांगीण विकास कसा होईल याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष द्यावयास हवे.

बीज शब्द- भटके, विमुक्त, आत्मकथने.

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर काळात साहित्याची प्रक्रिया अधिकाधिक समाजाभिमुख झाली. विविध समाजघटक साहित्याच्या परिघावर येऊ लागले. विशेषतः दलित व ग्रामीण साहित्याच्या माध्यमातून अनेकांगी अनुभवविश्व मराठी साहित्यात प्रतिबिंबित झाले. आशय, विषय, मांडणी, भाषा, निवेदनशैली अशा सर्वच स्तरांवर हा अनुभव नवा ठरला. कथा, कादंबरी, नाटक, कविता यांबरोबर आत्मकथनांमधून याची प्रचिती येते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनांच्या अनुषंगाने मांडणी केली आहे.म

उद्दिष्टे :

“भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने” या संशोधनात्मक मांडणीचे पुढील उद्देश आहेत.

1. आत्मकथन ही संकल्पना समजून घेणे.
2. भटक्या-विमुक्तांच्या लेखन प्रेरणांचा अभ्यास करणे
3. भटक्या-विमुक्तांच्या आत्मकथनांची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचा परिघ अनेकांगी वधारला आहे. प्रस्थापितांच्या लेखन संकेतांना आव्हान देत नवी मांडणी होण्याच्या या काळात समाजातील वेगवेगळे घटक बोलते झाले. भारतीय घटनेचा आधार घेत दुर्लक्षित असणाऱ्या व्यक्ती आणि समूह आपल्या व्यथा वेदना मांडू लागले. मराठी साहित्यामध्ये होत असणारा हा बदल माणुसकीचा आग्रह धरणारा आणि त्यासंदर्भातील आपली भूमिका ठासून मांडणारा असा ठरला. अशा बदलाची चाहूल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने पुष्ट झाली. यातून दलित लेखक बोलू लिहू लागले. याचाच पुढचा टप्पा म्हणून भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या आत्मकथनांकडे पाहावयास हवे.

मराठी साहित्यात आत्मचरित्र हा शब्द परिचित आहे. आयुष्याच्या संधिकालात स्वजीवनाचे तटस्थपणे केलेले सिंहावलोकन असा सर्वसाधारण अर्थ यामध्ये अपेक्षित आहे. असे लेखन करण्यामागे गतस्मृतींना उजाळा देणे, कृतज्ञता व्यक्त करणे, आपल्या अनुभवांचा इतरांना फायदा व्हावा, मार्गदर्शन व्हावे असे विविधांगी हेतू असतात. पण मागील पन्नास वर्षांच्या काळात जीवनाच्या विशिष्ट कालावधीला अधोरेखित करून किंवा एखाद्या प्रसंगाला नजरेसमोर ठेवून अगदी तरुणपणीही लेखन झाले. सामान्यपणे अशा लेखनाला ‘ आत्मकथन’ असे म्हणण्याचा प्रघातआहे. असे लेखन करणाऱ्या लेखकांचा वयोगट एकवीस वर्षांपासून चाळीस-पंचेचाळीस वर्षांपर्यंतचा आहे. या लेखनामध्ये पारंपरिक लेखनप्रणाली विचारात न घेता जी गोष्ट सांगण्यायोग्य वाटते तेथून सुरुवात होते आणि लेखकाला जिथे संपवावेसे वाटतात तिथे संपते. त्यामुळे वाचकाला काहीतरी अपुरे असल्याचा भास होतो. पण संबंधित लेखकाला तसे वाटत नाही कारण त्यांना तेवढेच सांगायचे असते. ज्यांना ‘ आत्मचरित्र’ म्हटले जाते त्यामध्ये जीवनाचा समग्र तपशील दीर्घ मांडणीतून सामोरा येतो पण आत्मकथनातील चरित्र अल्प असते.

बऱ्याचवेळेला त्रोटकही असते. असे होण्यामागे संबंधित लेखकाचे अंतस्थ हेतूही असतात. या लेखनातून संबंधित लेखकाच्या व्यक्तिगत जीवनासह समाजजीवन, संबंधित समाजातील माणसे, त्यांचे वर्तन, भाषा, रूढी, परंपरा आदी बाबी समजून येतात. त्यामुळे असे म्हणता येते की आत्मकथन हा साहित्यप्रकार आत्मचरित्राला समांतर असणारा पण आपले वेगळेपण जपणारा साहित्यप्रकार आहे.

भटक्या जातीजमातींच्या अनेकांनी आपल्या जीवनाची कैफियत मांडली आहे. या मांडणीला आत्मचरित्र असे न म्हणता 'आत्मकथन' म्हणण्याचा प्रघात आहे. कारण संपूर्ण जीवनाचा परामर्श घेण्यापेक्षा आयुष्याच्या काही भागाची मांडणी लेखकाने केली आहे. हा अनुभव वाचण्याचा किंवा जाणवण्याचा प्रसंग मराठी साहित्य जगतात स्वातंत्र्योत्तर काळात साठ-सत्तर-ऐंशीच्या दशकात आला. तत्पूर्वी असे अंगावर येणारे, अस्वस्थ करणारे जीवनानुभव फारसे वाचनात आले नव्हते. कारण गावकुसाबाहेरील जगाशी तसा गावठाणाचा संबंध अगदी मर्यादित स्वरूपात यायचा. या गावकुसाबाहेरील जगाला समजून घ्यावे, त्यांच्याकडे मानवतेच्या भूमिकेतून पाहावे असे फारसे कोणाला वाटतही नव्हते. त्यामुळे दलित, भटक्या विमुक्तांच्या लेखनाने, त्यांच्या वाचनाने मराठी मन अस्वस्थ झाले, बेचैन झाले. आपल्या आजूबाजूला असाही समाज राहतो याचे भान मोठ्या समुहाला येऊ लागले. एकाअर्थी या लेखनाने मोठ्या समुहाला अंतर्मुख बनविले. एका बाजूला स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर हळूहळू का असेना सुधारणा, विकास यांची फळे चाखायला मिळणारा समाज आणि दुसऱ्या बाजूला असा समाज ज्यांना राहायला घर नाही, सांगायला पत्ता नाही. गावाचा ठिकाणा नाही. एवढेच नाही तर या देशाचे आपण नागरिक आहोत हे पटवून देण्यासाठीची कोणतीही ओळख या समाजाला सांगता येत नव्हती. संविधानाने प्रत्येक भारतीयाला समता, बंधुतेची, स्वातंत्र्याची हमी दिली पण भटक्या-विमुक्तांच्या बाबतीत या शब्दांना तसा फारसा अर्थ नव्हता. त्यांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. परंपरेच्या वरवंत्याखाली या समाजाचे जिणे अक्षरशः दबले होते. एकाअर्थी माणूस म्हणून त्यांचे अस्तित्व नाकारल्यासारखी परिस्थिती होती. त्यामुळे ही आत्मचरित्रे किंवा कथने वाचताना आपल्या आजूबाजूला असणाऱ्या माणसांचे अपरिचित जगणे समजून येते. या लेखनाने समाजातील विविध अधःस्तर मुखर झाले असे सतत वाटत राहते.

महाराष्ट्रामध्ये 42 भटक्या-विमुक्त जमाती असल्याची नोंद असून यापैकी 28 भटक्या तर 14 विमुक्त जमाती आहेत. भटक्या जमातीमध्ये गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारूडी, घिसाडी, गोल्ला, गोंधळी, गोपाळ, हेळवी, जोशी, काशीकापडी, कोल्हाटी, मैराळ, मसणजोगी, नंदीवाले, पांगुळ, रावळ, सिक्कलगर, ठाकर, वासूदेव, भोई, बहुरूपी, ढेलारी आणि ओतारी यांचा समावेश हेतो. विमुक्तांमध्ये बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाब, वंजारा, राजपारधी, राजपूतभामटा, रामोशी, वडार, वाघरी, छप्परबंद यांचा समावेश असून या जमातींच्या पोटजातीची संख्या 200 इतकी आहे. भारतीय संविधान आणि कायद्याने या जाती जमातींना संरक्षण देण्याची भूमिका घेतली असली तरी आजही प्रथा, परंपरांच्या वरवंत्याखाली यातील बहुतांश जमाती भरडल्या जात आहेत. जात जमातीच्या बंदिस्त चौकटीतून बाहेर पडून कांहीनी शिक्षण घेतले आणि नवी वाट मळायला सुरुवात केली. अशातील कांहीनी आपली जीवनकहाणी मांडली असून यामध्ये लक्ष्मण माने, लक्ष्मण गायकवाड, दादासाहेब मोरे, विमल मोरे यांचा विशेषत्वाने उल्लेख होतो. यामध्ये लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा', लक्ष्मण गायकवाड यांचे 'उचल्या', दादासाहेब मोरे यांचे गबाळ, विमल मोरे यांचे 'तीन दगडांची चूल', किशोर शांताबाई काळे यांचे 'कोल्हाट्यांचे पोर', नानासाहेब झोडगे यांचे 'फांजर', भीमराव गस्ती यांचे 'बेरड', आत्माराम राठोड यांचे 'वाडा', जनाबाई गिन्हे यांचे 'मरणकळा', मुक्ता सर्वांगौड यांचे 'मितलेली कवाड', नमुबाई गावीत यांचे 'आदोर' आदींचा विशेषत्वाने उल्लेख होतो.

भटके विमुक्त असा शब्दप्रयोग केल्याबरोबर ज्यांचा नेमका ठावठिकाणा नाही, जे कुठेही हिंडतात असा समूह हा अर्थ प्रथमदर्शनी नजरेसमोर येतो. भटका म्हणजे भटकणारा, ज्यांना अजूनही समाजव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात स्थान नाही आणि जे आपले अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी संघर्ष करीत आहेत, झगडत आहेत असा समाज होय. आपण स्वातंत्र्याची सदुसष्ट वर्षे पूर्ण केली आहेत पण अजूनही कांही विशिष्ट जाती जमातीवर असणारा गुन्हेगार हा शिकका पुसू शकलो नाही. पारतंत्र्यात असताना ब्रिटीश सरकारने भटक्या जातीजमातींना गुन्हेगार ठरवून त्यांच्यावर अनेक बंधने घातली. सर्वसामान्य नागरिकाला मिळणाऱ्या कोणत्याही सोयी सुविधा या समूहाला मिळू नयेत अशी व्यवस्था करण्यात धन्यता मानण्यात आली. याचा परिणाम सर्वांगाने झाला. जगण्यासाठी कोणतेही साधन नाही, जमीन नाही, व्यवसाय नाही आणि मुख्य म्हणजे समाजात उभं राहायचे असेल तर शिक्षण हवे तेही नाही.² अशा परिस्थितीने हा समाजसमूह पूर्णपणे समाजजीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून बाजूला राहिला. या समाजाला एका ठिकाणी राहून मालकी व नागरी जीवन जगता न आल्याने या जाती मागास व अतिमागास राहिल्या. याचा दुर्देवी

परिणाम म्हणजे हा समाज अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, दारिद्र्य, अज्ञान आणि निरक्षरतेच्या खाईत बुडालेला आहे. आज एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरून आत आपण प्रवेश करित असतानाही भटक्या-विमुक्तांना आधुनिकतेचा स्पर्श झालेला नाही. दुःख, दारिद्र्य, निरक्षरता, भटकणे, भिक मागणे या चक्रात या समाजाचे जीवन संपत आहे. नव्या जाणिवांचा स्वीकार केला तर देवाचा कोप होईल अशी भावना बाळगणाऱ्या या समाजाला अंधःकाराच्या खाईतून बाहेर पडण्यासाठी तीव्र संघर्ष करावा लागत आहे. हा संघर्ष कांही प्रमाणात भटक्यांच्या आत्मकथनातून जगासमोर येत असून यामध्ये ' उचल्या' कार लक्ष्मण गायकवाड यांचे योगदान खूप मोठे आहे.

लक्ष्मण गायकवाड यांनी आपल्या आत्मकथनातून आपल्या समाजाचे वास्तव जग मांडले ज्याचा मागमूस प्रस्थापित व्यवस्थेला नव्हता. दलित साहित्याने गांवकुसाबाहेरचे जीवन मराठी साहित्यात आणले आणि साहित्यविश्व हादरले. अशावेळी भटक्या लक्ष्मण गायकवाडांच्या अनुभवाने प्रस्थापित समाज अचंबित झाला. माणसं अशीही जगतात याची जाणीव मोठ्या समूहाला करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य गायकवाडांच्या भाषिक कृतीमुळे साध्य झाले. भटकी जमात अक्षरशः गाव, समाज यापासून कितीतरी दूर आहे. अजूनही कांही ठिकाणी त्यांच्यावर निर्बंध असून गावात प्रवेश करताना गावाच्या पाटलाची परवानगी घ्यावी लागते. घटनेने समता, स्वातंत्र्य, समानता याची कितीही ग्वाही दिली तरी वस्तुस्थिती मात्र विपरित आहे. म्हणून लक्ष्मण गायकवाडांनी आपले जीवन लोकांसमोर मांडले. त्यांचा हेतू प्रामाणिक आहे. काळ बदलला आहे याची प्रखर जाणीव त्यांना असून आपल्या समाजाने नव्या युगाची पाऊले ओळखून वाटचाल करायला हवी अशी त्यांची धारणा आहे. म्हणूनच माणूस म्हणून जगण्याचा आपणांस हक्क आहे व या उचलेगिरीपासून दूर राहून स्वकर्तृत्वावर आपण जगायला पाहिजे, शिक्षण घेतले पाहिजे" असे त्यांना वाटते. स्वातंत्र्याच्या इतक्या वर्षात भटक्यांची दुःखे मांडण्याचा प्रयत्न कांहीनी केला पण लक्ष्मण गायकवाड यांना बुद्धिवंत, प्रतिष्ठित तसेच मध्यमवर्गीय यांच्यावर अजिबात विश्वास नाही. त्यांच्या मतानुसार या लोकांना भटक्यांचे दुःख, वेदना समजल्या नाहीत. जे लोक सोसताहेत, भोगताहेत त्यांनीच आपल्या वेदना, मांडायला हव्यात याची प्रखर जाणीव होऊन 'उचल्या'चा जन्म झाला आहे.

एका गोष्टीचा उल्लेख करावयास हवा की, मराठी साहित्यामधील समाजजीवन बरेचसे एकांगी व पूर्वग्रहदूषित आहे. विशेषतः अल्पसंख्याक आणि दलित भटक्यांसंदर्भातील वर्णन तर कल्पनेच्या पातळीवर स्थिरावल्यासारखे वाटते. अशावेळी प्रस्थापित समाजधुरिनांना आपल्या शेजारी असणारा आणि या समाजव्यवस्थेचा घटक असणारा मोठा समूह कसा जगतो आहे हे कळण्यासाठी का असेना असे लेखन होणे गरजेचे होते. लक्ष्मण गायकवाड यांचे 'उचल्या', विमल गोरे यांची 'तीन दगडांची चूल', दादासाहेब मोरे यांचे 'गबाळ' या व अशांच्या लेखनामुळे हा हेतू कांही प्रमाणात का असेना साध्य होत आहे असे वाटते. लक्ष्मण गायकवाड यांनी आणखी एका गोष्टीचा निर्देश केला आहे ते म्हणतात, "या जातीजमातीमधून नवीन पद्धतीचे शिक्षण घेऊन जगणाऱ्यांनी या समाजाबद्दलची आपली बांधिलकी सांगावी"⁴ मला वाटते ही परिस्थिती सर्वच समूहांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात जाणवत आहे. शिक्षणाने स्वविकास व्हावाच पण आपण ज्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करतो त्या समाजाचे आपण कांहीतरी देणं लागतो ही भावनाही जागृत ठेवावयास हवी. भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने वाचल्यानंतर अशी बांधिलकीची भावना सर्वांकडे असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते.

भटक्या विमुक्तांच्या जीवनाचा परामर्श घेताना एक बाब विशेषत्वाने जाणवते की या समूहामध्ये स्त्रियांसंदर्भातील भावना तीव्र नकाराच्या आहेत. आजही मुलगी जन्माला येणे म्हणजे अशुभ घडले अशी मानसिकता असणाऱ्या या समाजात यासाठी मुलीच्या आईला जबाबदार धरण्यात येते. घरचा सर्व गाडा जरी स्त्रियांच्या खांद्यावरून वाहण्यात येत असला तरी या सर्व स्त्रिया म्हणजे मुलगी, आई, सून, पत्नी एका अपराधी मनोवृत्तीने जगत असतात. त्यांना अन्याय, अत्याचार सहन करावे लागतात. मुळात या स्त्रिया कधी फारशा सार्वजनिक ठिकाणी दिसत नाहीत. आणि दिसल्याच तर त्यांची कपडे, शरीराच्या प्रत्येक भागावर असणारी जाडजूड आभूषणे यांमुळे त्यांच्याकडे विचित्र नजरेने पाहिले जाते. पण एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवा की ही आभूषणे, दागिने म्हणजे त्या स्त्रीवर लादलेली बंधने आहेत. माणूसकीला काळीमा म्हणून ज्याचा उल्लेख करता येईल अशा प्रथा आजही येथे पाळल्या जातात. उदा. वडार स्त्रीने चोळी न घालणे, वयात आलेल्या मुलीचे लग्न होत नसेल तर तीचा चेहरा काळा करणे, अशा अमानवीय प्रथा आजही या समाजात आहेत. याचा अर्थ जग कितीही पुढारलेले असले तरी भटक्या विमुक्तांच्या स्त्रियांना अजूनही 'स्वातंत्र्य' मिळालेले नाही. स्त्रीला उपभोगाची वस्तू समजणाऱ्या या समाजातील पुरुष जास्तीत जास्त स्त्रियांशी लग्न

करतो. जास्तीत जास्त मुले होणारी स्त्री भाग्यवान समजली जाते. बऱ्याचवेळेला सासू आणि सून एकाचवेळी बाळंत होताना दिसतात. याचा अर्थ स्त्रियांच्या अस्तित्वाला फारसे महत्त्व नसणाऱ्या या समाजातील रूढी, परंपरामुळे भटक्या विमुक्त स्त्रियांचा मात्र बळी जातो.⁶ ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही. असे असले तरी कांही भटक्या जमातींमध्ये स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान आहे. कुटुंबातील प्रत्येक कार्यात या महिला सहभागी होतात. कांही जातीमध्ये मुलींना हुंडा देण्याची प्रथा आहे. कर्नाटकातील कांही भागात सासू सासरे भावी जावयाची परीक्षा घेतात. ज्यांच्या घरी मुली जास्त त्याला नशीबवान माणण्याचीही प्रथा कांही जमातीमध्ये आढळते.⁷ हा सर्व तपशील रामनाथ चव्हाण, उत्तम कांबळे यांनी आपल्या भटकंतीमधून मांडला आहे. भटक्या जमातीमध्ये तीव्र जातीभेद पाळला जातो. कांही जमाती महार, मांग, चांभार, ढोर यांच्या घरातील अन्न खात नाहीत याचाही तपशील संशोधनाअंती समोर आला आहे. ही सर्व परिस्थिती जाणून घेतली तर लक्षात येते की भटका समाज आजही जून्या वाटेवरून प्रवास करीत आहे. भूतकाळाच्या बेड्या घट्टपणे या समाजाच्या पायांमध्ये अडकलेल्या असून त्यासंदर्भातील गांभीर्य कांही भटक्यांनी लिहिलेल्या जीवनव्यथांतून समजून येते.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत मांडणीतील आत्मकथनांच्या आधारे कांही निष्कर्ष नोंदविणे शक्य आहे.

1. भटक्या विमुक्त जातीजमातीतील अनेकांनी आपले जीवनानुभव मांडले आहेत. हा जीवनानुभव जातीगणिक विविधांगी आहे.
2. बहुतांशी सर्व आत्मकथनांमध्ये जीवनातील संघर्ष, नात्याला आलेल्या वेदनांचे चित्रण आहे.
3. आपल्याला गावठाणाच्या बाहेर राहायला भाग पाडले गेले याची खंत या लेखनातून जाणवते.
4. बहुतांश सर्व समाजघटकांवर श्रद्धा, अंधश्रद्धांचा प्रचंड पगडा आहे.
5. महाराष्ट्राच्या विविध भागातील लेखकांनी प्रदेशासह भाषेचा वैशिष्ट्यपूर्ण वापर करून, बोलीच्या समर्पक वापर करीत जीवनानुभव मांडला आहे.
6. विविध जातीसमूहांच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा परिचय होण्यास प्रस्तुत लेखनाची मदत होते.

भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनांनी या समाजाचे वास्तव जगासमोर आणले आहे. स्वतःच आखलेल्या वेदनादायी चौकटीत राहणारा हा समाज मोठ्या समूदायाच्या दृष्टीने सर्वार्थाने अनभिज्ञ होता. या आत्मकथनांनी किमान स्वरूपात या समाजाचे दुःख, वेदना जगासमोर आली. या पुढील काळात या समाजातील तरुण पिढीने शिक्षणाचा वसा खांद्यावर घेऊन आपल्या समाजबांधवांच्या उन्नती व उत्कर्षासाठी प्रयत्न करावयास हवा. पण त्याचबरोबर प्रस्थापित समाज, सरकार, बुद्धिवादी, विचारवंत यांनीही केवळ सहानुभूती व अनुकंपेने भटक्या विमुक्तांकडे न पाहता त्यांचा सर्वांगीण विकास कसा होईल याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष द्यावयास हवे.

साधन ग्रंथ सूची :

1. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 1989, पृ. 109.
2. राडोड मोतीराम, भटक्या विमुक्तांचा जाहिरनामा, वंजारा कॉलनी, औरंगाबाद.
3. गायकवाड लक्ष्मण, उचल्या, विद्या प्रकाशन, पुणे, 1987.
4. तत्रैव.
5. प्रा. गोरे सरला, अल्पसंख्यांकाचे विचारविश्व, न्यू वाईसेस पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ. 153.
6. खरात शंकरराव, भटक्या व विमुक्त जातीजमाती व त्यांचे प्रश्न, (संदर्भ - अल्पसंख्यांकाचे विचारविश्व, पृ. 193.)
7. कांबळे उत्तम, भटक्यांचे लग्न, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 1988, पृ. 93.